

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN YARADICILIĞINDA CƏNUBİ AZƏRBAYCAN TARİXİNƏ BAXIŞ

Əli FƏRHADOV,

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin

böyük elmi işçisi, t.ü.f.d,

ali_farhadov@yahoo.com

AÇAR SÖZLƏR: *C.Məmmədquluzadə, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, Cənubi Azərbaycan, din xadimləri.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Дж.Мамедгулузаде, журнал Моллы Насреддина, Южный Азербайджан, религиозные лидеры.*

KEY WORDS: *J.Mammadguluzade, Molla Nasreddin journal, South Azerbaijan, religious leaders.*

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri Şimali Azərbaycan ziyalılarının yaradıcılığında Qacarların hakimiyyəti altında olan Cənubi Azərbaycanın ağır ictimai-siyasi, iqtisadi vəziyyəti geniş əks olunmuşdur. Bu problem onları narahat etmiş, öz əsərlərində bu mövzunu geniş işıqlandırmışlar. H.Zərdabinin, Ə.Ağaoğlunun, Ə.Hüseynzadənin, M.Şahtaxtının, M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərində bu məsələlər geniş tədqiq edilmişdir. Məsələn, İrandakı aclıq haqqında məlumat verən “Əkinçi” qəzeti yazırdı: “Bu günlərdə Moskvanın küçələrində bir iranlı gördüm, başıaçıq özünə xaç çəkə-çəkə dilənçilik edən. Dedim bu nədir? Cavab verdi ki, Allah İrana qəzəb edib, çörək tapmaq olmur” [1].

Xalqın iqtisadi, sosial problemlər içində əzilməsinə görkəmli publisist Cəlil Məmmədquluzadənin baş redaktoru və əsas müəlliflərindən biri olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalında da geniş yer verilmişdir. İranda sadə xalqın ac qalması, bütün torpaqların xanların, nüfuzlu mollaların, şahzadələrin və hər cür insafsız qolçomaqların əlində olması barədə “Molla Nəsrəddin” jurnalında yazılırdı: “Təbriz bazarında satılan çörəyin bir hissəsi un və üç hissəsi torpaqdır” [2; 3, s.39]. Həmçinin jurnalda göstərilirdi ki, qıtlıq səbəbindən “Təbrizdə dul övrətlər, yetim və fəqirlər torpaq yeyir” [4; 3, s.80]. Lakin şah hökuməti bu kimi problemlərə əncam çəkmirdi və Müzəffərəddin şahın hakimiyyəti dövründə bu vəziyyət belə davam edirdi. Vəliəhd Məhəmmədəli Mirzə isə xalqa zülm etməklə, talançılıqla vaxt keçirirdi [5, s.178, 181; 6, s.147]. Məhəmmədəli Mirzənin sonralar məşrutə (konstitusiyalı dövlət quruluşu) əleyhinə olan irticaçı fəaliyyəti də buna sübutdur. Vəliəhdin əsas müşaviri isə rus dili müəllimi kimi yanında saxladığı, mənşəcə karayim (musəvi türk icması - Ə.F.) olan [7, s.13] Hacı Seraya Xan Şapşal (1873-1961) adlı rusiyalı şərqşünas və diplomat idi [5, s.178, 181; 6, s.147].

Şapşalın təsiri altında olan vəliəhd Məhəmmədəli Mirzənin əxlaqsızlığını

C.Məmmədquluzadə də qeyd edirdi [8; 3, s.133]. Vəliəhdin xalqa zidd siyasətini ifşa edən “Molla Nəsrəddin” jurnalı yazırdı: “İranda dağlarını-daşlarını çörək əvəzinə yedirdi Təbriz əhlinə” [8; 3, s.132]. Bu insanların acınacaqlı halını işıqlandıran “Molla Nəsrəddin” jurnalı iranlı fəhlələrin dili ilə deyirdi: “Əhli-əyalımız İranda acdırlar, gəlmişik onlara çörək pulu qazanaq”. Jurnalda görə, İran xalqının bu ağır vəziyyətinin günahkarı “cəllad və quldur” dövlət və din xadimləri idi [9; 3, s.102-104]. M.Ə.Rəsulzadə isə “İran türkləri” əsərində yazırdı ki, Bakı neft ocaqlarında ən ağır işləri görən, Hacı Tərxan (Həştərxan) kimi limanlarda ən ağır yükləri daşıyan, yurdundan getməyə məcbur edilmiş bu azərbaycanlılardır. Bakı bölgəsinin tarlalarını biçən, İstanbulda alverçi, kitabçı, tütünçü, yemək-içmək satıcısı kimi kiçik qazanc işləri ilə uğraşan yenə bu Azərbaycan türküdür [10, s.17]. Lakin Qacar hakimlərini xalqın problemləri yox, şəxsi gəlirləri maraqlandırır.

Özünün Avropada müalicəsi üçün 1901-ci ildə Rusiyadan aldığı borcu qaytara bilməyən Müzəffərəddin şah İranın şimal bölgəsinin gömrük idarəetməsini Rusiyaya vermişdi [11, s.148]. Bağlanan müqaviləyə əsasən Rusiyadan gələn mallardan az vergi, İranda çıxan mallardan çox vergi alınmalıydı. Digər gömrüklərdən məsul olan belçikalı J.Nouz da Rusiya tərəfdarı olub [5, s.56-57], rəqs məclislərində ruhani paltarında istehza ilə şəkillər çəkirdi [12, s.23]. İranın gömrük sistemini tənqid edən “Molla Nəsrəddin” jurnalında C.Məmmədquluzadə yazırdı: “İranda Culfa gömrükxanası kimindir? Niyə gömrükxananın rəisi xaricilərin bayramını tətil eləyir, amma müsəlmanların ən möhtərəm bayramında gömrükxana açıq olur? Nə rəis hambalların dilini bilir, nə hamballar rəisin” [13; 3, s.260].

İranda sənayenin olmadığını, torpağın isə iri mülkədarlara məxsus olduğunu bildiren C.Məmmədquluzadə öz vətənidən baş götürüb qaçan iranlı fəhlələri belə təsvir edirdi: “Bu, İran fəhlələridir. Onlar öz vətənlərində yeməyə bir şey tapmırlar. O, vətəninə, arvadına və uşağına qoyub qaçır. Çünki acdırlar” [14, s.126]. “Həmşəri” adlandırılan iranlı fəhlələrə Qafqazdakı münasibəti “Molla Nəsrəddin” jurnalı belə göstərirdi: “Mən indiyə kimi elə bilirdim ki, həmşəri milçəkdir, torpaqdır, daşdır, kol-kosdur, amma heç bilməzdim ki, həmşəri də adamdır. Acından dağılıblar Rusiya torpağına” [15; 3, s.127]. “Molla Nəsrəddin” jurnalı Ərdəbildəki Şeyx Səfi kompleksinə məxsus saysız-hesabsız vəqf torpaqlarının və var-dövlətin olduğunu bildirir, ərdəbilli yoxsulun dili ilə vəqfin başçısından soruşurdu: “Ay qardaş, niyə fəqir-füqəranın malını yeyirsən?” [3, s.151].

Qacarların Londondakı səfiri olan isfahanlı Mirzə Mülküm (və ya Melkum) xanı nümunə verərək, “oturub London şəhərində bizim halımıza ağlayır” [16, s.72] deyən C.Məmmədquluzadə İranda müsəlmanların öz problemlərinə olan laqeydliyindən şikayət edirdi. O, müsəlmanlar arasında həmrəyliyin, birliyin olmadığını, qafqazlı müsəlmanların “Bizə nə dəxli var, biz qafqazlıyıq”, iranlıların isə “Biz iranlıyıq, bizə nə dəxli var qafqazlıların işinə qarışaq?” deyərək, bir-birinə kömək etmədiklərini göstərirdi [17; 3, s.142]. “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1907-ci il, 30-cu sayındakı “Göz yaşları” məqaləsində C.Məmmədquluzadə “Qanun” qəzetindən və onun naşiri Mirzə Mülküm xanın müsəlmanları vəhdətə dəvət edən yazılarından nümunələr verərək yazırdı: “Mirzə Mülküm xan “Qanun” qəzetinin onuncu nömrəsində özünü

müsəlmanlara tutub deyir: “Əgər sizdə şüur olsaydı və ən azı bəzi heyvanlartək ittifaqın mənasını bilsəydiniz, o vaxt hansı zalım cürət edə bilərdi ki, sizin insanlıq hüququnuza əl uzatsın?” [3, s.201]. C.Məmmədquluzadə bu problemlərin həlli üçün bütün zəhmətkeşlərin xanlara, bəylərə, mollalara qarşı birləşməsi gərəkdliyini irəli sürürdü [3, s.128].

“Molla Nəsrəddin” İrandakı müsəlmanların aclıq səbəbi ilə xaricilərə qul olduğuna diqqət çəkərək bu cür ictimai problemlərə göz yuman təbrizli müctəhid Mirzə Həsən ağa kimi ruhaniləri qınayırdı: “Müctəhid Hacı Mirzə Həsən ağa dəyirmanın sularını kəsib və əhali acından ölür” [18; 3, s.299]; “Müctəhidin gözünün qabağında minlərcə müsəlman övrət-uşaqları əcnəbilərin evindədir” [19; 3, s.288].

Ölkədə xurafat və mövhumatın yayılması demokratik xalq hərəkatının, elm və maarifin qarşısında ən böyük əngəl idi. “Molla Nəsrəddin” İrandakı dini cəhaləti bu şəkildə ortaya qoyurdu: “Guya Avropanın veyilxanalarında elm oxuyubsan, bir mənə de görüm cinlərin adını tapdın? Mən bunları iranlı bir tələbədən öyrəndim. Elm budur, əzizim! Yoxsa nə Firəngistan, nə qəzet, nə məktəb? O məktəblərdən çıxan şeytan deyilmə?” [20; 3, s.106].

Cənubi Azərbaycanın Mirzə Həsən Rüşdiyyə kimi mütərəqqi ziyalılarının mübarizə apardığı mollaxana tədris üsulunu tənqid edən C.Məmmədquluzadə “İrşad” qəzetinin 14-cü nömrəsinə istinadla bu haqda yazırdı: “İran müəllimxanalarında uşaqlar əbcədin hecasını səkkiz ildə qurtarırlar” [21; 3, s.131]. Bir çox mütərəqqi ziyalı məktəb islahatının əsasını ərəb əlifbasının dəyişdirilməsində görürdü. Şimalda M.F.Axundzadənin ortaya qoyduğu əlifba islahatı İranda Mirzə Mülküm xan, Mirzə Yusif xan kimi ziyalılar tərəfindən də dəstəklənirdi. Mirzə Mülküm xanın əlifba islahatı yolundakı fəaliyyətini təqdir edən C.Məmmədquluzadə onun belə dediyini nəql edirdi: “Əgər götürək üç yüz milyondan ibarət olan müsəlman aləminin və yeddi-səkkiz milyondan ibarət erməni və yunan mətbuatını, görərik ki, erməni və yunan mətbuatı bütün müsəlmanların mətbuatından bir neçə qat yüksəkdir. Buna da səbəb ancaq ərəb hürufatının çətinliyidir” [22; 14, s.224]. Lakin mürtəcə ruhanilər ərəb əlifbasını ilahi bəxşiş sayır, onun xaricindəki əlifbaları “murdar” adlandırırdılar [23; 24, s.61].

C.Məmmədquluzadə öz yaradıcılığında Cənubi Azərbaycanın mütərəqqi ziyalılarına geniş yer verirdi. “Molla Nəsrəddin” jurnalında Zeynalabdin Marağayinin “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” “Oxuyun, oxuyun, oxuyun!” [15; 3, s.129] deyə daim təbliğ edilir və əsərdən nümunələr verilir [25; 26]. İran parlamentinə deputat seçilən görkəmli ziyalı Ə.Talıbovun Tehrana getmək istəməməsinin səbəbi də jurnalda izah edilmişdi. Bunun bir səbəbi Şeyx Fəzlullah Nuri kimi mürtəcə ruhanilərin onu dinsiz elan etməsi idi [5, s.275]. Ə.Talıbovun əslində məhz müctəhidlərin bu fətvasından qorxdığını “Molla Nəsrəddin” belə göstərirdi: “Müctəhidlərin bu təkfirini eşidən kimi Talıbov kəsib Bakıdan birbaşa gedib, əyləşdi Teymurxanşuradakı öz evində və Tehrana getmək istəmədi” [14, s.174]. Mürtəcə ruhanilərin və müstəbid şah hakimiyyətinin qorxusundan Vladiqafqazda yaşayan yazıçı ruhən Təbrizə bağlı idi. O deyirdi: “Təbrizin müqəddəs torpağını sevirəm” [27, s.67].

“Molla Nəsrəddin” jurnalı şah rejiminə qarşı mübarizə aparən “Həblülmətin” qəzetini də dəstəkləyirdi. Qeyd edək ki, 1893-cü ildən Kəlküttədə İran mühacirləri tərəfindən farsca nəşr

olunan “Həblülmətin” şah rejiminə qarşı məşrutə hərəkatını dəstəklədiyinə görə İrana və Qafqaza gətirilməsi bir müddət qadağan edilmişdi [28; 3, s.198]. Qəzetin redaktoru Seyid Cəmaləddin Kaşani idi [29]. “Həblülmətin” məşrutədən sonra Tehrandə da nəşr olundu [30, p.XII, 74]. Qəzetin nəşri 1907-ci ildən Seyid Həsən Kaşaninin redaktorluğu ilə davam etdirilmişdir [29].

Milli-mənəvi dəyərləri, demokratik ideyaları təbliğ edən “Həblülmətin” Şimali Azərbaycan ziyalıları tərəfindən rəğbətlə qarşılanırdı. “Şərqi-rus” qəzetində “Həblülmətin”in İrandakı problemləri əks etdirən, İslamın dünyada yayılmasından bəhs edən müxtəlif yazılarından nümunələr təqdim olunurdu [31, s.150, 155]. Məsələn, qəzetin 23 iyul 1903-cü il, 47-ci sayında “Həblülmətin”dən götürülmüş “İslamın Amerikada tərəqqisi” adlı məqalə dərc olunmuşdu [31, s.150]. Həmçinin qəzetin 15 avqust 1903-cü il, 57-ci sayında “İranda yaşanan qarışıqlıqlar və “Həblülmətin”dən iqtibas” adlı məqalə təqdim olunmuşdu [31, s.155]. Qəzetə görkəmli xeyriyyəçi H.Z.Tağıyev də maliyyə yardımı edirdi [5, s.62].

Məhəmmədli şah məşrutə düşməni ruhanilərlə birləşərək belə fikir yayırdı ki, guya məşrutə şəriətə ziddir [5, s.240-241]. “Molla Nəsrəddin” jurnalı bu haqda yazırdı: “Qanuni-əsasının (konstitusiya-Ə.F.) təsdiq olunmadığını tələb eləyəndə Məhəmmədli şah həmişə cavab verir ki, müctəhidlər qoymurlar, çünki məşrutəyiyyəti şəriətə zidd tapırlar” [32; 3, s.351-352]. Lakin şah ancaq şəxsi mənfəətinə xidmət edən müctəhidlərin fətvalarını nümunə göstərirdi. Çünki yenə “Molla Nəsrəddin” jurnalının qeyd etdiyi kimi Kərbəla və Nəcəfin mütərəqqi müctəhidləri məşrutəyə tərəfdarı olub, şahı buna dəvət edirdilər. Lakin mürtəcə İran ruhaniləri deyirdilər ki, “Məşrutəyiyyət şeytan işidir” [32; 3, s.351-352].

Təbrizli mürtəcə ruhani, müctəhid Mirzə Həsən ağa məşrutə inqilabı dövründə şəhərdən qovulmuşdu [5, s.346-347]. “Molla Nəsrəddin” jurnalı mövzunu belə işıqlandırırırdı: “Yazıq Hacı Mirzə Həsən ağa, niyə səni qatır üstə mindirib Təbrizdən çıxarıb qovdular? Sənin günahın nə idi, sən nə deyirdin ki? Sən deyirdin ki, “bu məşrutəçilər yoldan çıxıblar” [33; 3, s.161]; “Hacı Mirzə Həsən ağa bircə dəfə mücahidlər barəsində narazılıq izhar etmək ilə təbrizlilər onu şəhərdən kənar elədilər” [34; 3, s.172]. Jurnal digər mürtəcə mollaların da eyni fikirdə olduğunu göstərirdi: “Hələ Şeyx Fəzlullah və Hacı Mirzə Həsən qalsınlar kənardə: məşrutəyiyyəti xilafı-şəriət hesab eləyən müctəhidlərin qədəri gün-gündən artmaqdadır. Müctəhidlər şaha ərizə veriblər ki, qanuni-əsasi verməsin. Məşrutəçiləri kafir deyə elan ediblər” [32; 3, s.351].

“Molla Nəsrəddin” jurnalı İran parlamentinin məşrutəçi deputatlarını dəstəkləyərək yazırdı ki, “İranda millət vəkilləri yapışsınlar vəzirlərin yaxasından ki, gərək bizim iznimiz olmamış heç bir qərarad eləməsin” [35; 3, s.130]. Qeyd edək ki, Darülşuranın (İran parlamenti-Ə.F.) məmurların gəlir və xərclərinə nəzarət etmə arzusu və məmurların buna qarşı mübarizəsi “Molla Nəsrəddin” jurnalında öz əksini tapmışdı. Məsələn, jurnalda iranlı bir konsulun dili ilə deyilirdi: “Mənim cəmi əmlakımı dəyər-dəyməzə satın, pul eləyin və göndərin qoyum ingilis bankına; ondan ötrü ki, Tehranın Millət Məclisi yapışacaq yaxamdan və var-yoxumu alıb, xəzinə malı eləyəcək, özümü də məhkəməyə verəcək. Daha bundan sonra konsulluğun nə ləzzəti?” [36; 3, s.117]. Jurnal bəzi iranlı konsulların xalqın problemlərini həll etmək əvəzinə bu problemləri

daha da artırdığını göstərirdi: “İran konsullarının hümmətindən tiryək və mərixanadakıların sayı artdı” [37; 14, s.179].

Məhəmmədəli şahın parlamentə olan mənfi münasibəti “Molla Nəsrəddin”də belə ifadə olunmuşdu: “Padşah quldurlarını aparıb düzüb ətrafına və məclis üzvlərinə yol vermir ki, şahın hüzuruna yetişib, vəzirlərin xəyanətini padşaha ərz etsinlər” [8; 3, s.133]. “Molla Nəsrəddin” parlamentin dağıdılmasını və məşrutəçilərə edilən zülm haqqında yazırdı: “Məhəmmədəli şah millət vəkillərinə zülm eləyib. Qurana and içəndən sonra məşrutəni pozub. Bizə xəbər gəlib ki, neçə millət mücahidlərini Məhəmmədəli şah boğdurub və neçə-neçə günahsız müsəlmanların uşaqlarını gözüyaşlı qoyub. Məhəmmədəli şah İrana edən zülmü heç Neron eləməyib” [38; 3, s.300]. Təsadüfi deyil ki, məhz mürtəcə ruhanilərin dəstəklədiyi şah rejiminin qorxusundan hətta xalqın seçdiyi millət vəkilləri də ölkədən qaçır və ya İrana ayaq basa bilmirdilər [39].

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində İranda qeyri-müsəlmanlar da zülm altında idilər. Müsəlman ruhanilər deyirdilər ki, “Müsəlman və kafir şəriət cəzalarında eyni hüquqlu ola bilməz. Bir müsəlman bir yəhudini, zərdüştinini və ya başqa bir kafiri öldürsə, onu ölüm cəzasına məhkum etmək olmaz, ondan qan bahası alınmalıdır”. Xüsusilə, zərdüştilər parlamentdən hüquqi ayrı-seçkiliyin qaldırılmasını tələb edirdilər [5, s.372]. C.Məmmədquluzadə də mürtəcə din xadimlərinin qeyri-müsəlmanlara təhqiramiz münasibətini “Molla Nəsrəddin”də geniş işıqlandırır. Məsələn, jurnal mürtəcə mollanın dili ilə yazırdı: “Millət deyəndə yer üzündə birçə müsəlman millətidir, özgə millətlər heyvan kimi bir şeydirlər” [40; 3, s.111].

Məhəmmədəli şah təbrizli ruhani Mir Həşimə göndərdiyi teleqramda inqilabçıları həbs etdiyini yazırdı: “Bütün pozğunlar həbs olunubdur. Siz də pozğunları məhv etməklə məşğul olun. Nə yardım istəsəniz, hazırım” [5, s.777]. Mir Həşimin mənsub olduğu Təbrizin Dəvəçi məhəlləsi mürtəcə ruhanilərin və şahpərəstlərin məşrutəçilərə qarşı əsas silahlı qiyam mərkəzi idi [41, s.132]. “Molla Nəsrəddin” jurnalı da Mir Həşimin cinayətə fəaliyyətini “Dəxi demə ki, İran İrandır. Xeyr! İran indi Təbrizdə Mir Həşimindir” – şəklində ifadə etmişdi [13; 3, s.261].

İranda əsrlərdən bəri davam edən məzhəb qovğaları XX əsrin əvvəlində də davam edirdi. “Sünni-şiə ittihadının əleyhinə yazılan fətvələr”i [3, s.247] qınayan C.Məmmədquluzadə şiə məzhəbinin öz daxilindəki “Üsuli və şeyxi davası”ndan da şikayət edirdi [42; 3, s.19]. Babilik isə yarandığı andan etibarən İran ruhanilərinin və dövlətin hədəfində idi. Ruhanilər məşrutəçiləri babi elan edib, qanlarını halal sayırdılar. Öz şeirlərində babilik mövzusunda toxunan dahi satirik M.Ə.Sabir (1862-1911) cahil xalqın və nadan ruhanilərin bu addan necə sui-istifadə etdiklərinə diqqət çəkirdi. O, “Bu isə pəs o ləinin də işi qullabıdır, Dinü imanı danıb, yoldan azıbdır, babıdır!” [43, s.262] - deyərək qəzet oxuyan, uşaqlarını məktəbə göndərən savadlı, maarifpərvər, yenilikçi şəxsləri babi adı ilə töhmətləndirən, bu addan bir ləkələmə vasitəsi kimi istifadə edənləri tənqid atəşinə tutur, eyni zamanda babilərin maarifpərvər bir camaat olduğunu göstərirdi.

Məşrutəçilərin qatı düşməni olan təbrizli Mir Həşim onların qələbəsindən sonra mühakimə edildi. M.Ə.Sabirin ona xitabən “Durma, götür qaç başını, Mir Həşim”, - deyərək yazdığı şeir

“Molla Nəsrəddin” jurnalında nəşr olunmuşdu [44, s.195; 45; 46, s.333]. Məşrutəçilərə qarşı etdiyi cinayətlərin cəzasını Mir Həşim 1909-cu ildə məşrutə hökuməti tərəfindən edam edilməklə ödədi.

Səttarxanın məşrutə inqilabındakı rolunu qeyd edən “Molla Nəsrəddin” jurnalı belə yazırdı: “Səttarxan şahın qoşunlarını basdı. Az qalır ki, bütün Azərbaycana padşah olsun” [47; 3, s.339]. Türkiyə və Qafqazdakı məşrutə tərəfdarları da onlara yardım göndərirdilər. Bu barədə “Molla Nəsrəddin” jurnalı xəbər verirdi: “İranlı və qafqazlı hürriyyətçilər beş yüz lirə cəm eləmişdilər ki, göndərsinlər Təbrizin fığarasına. Bu pul gedir Səttarxana patron-tüfəng almağa” [48; 3, s.314].

Əksinqilabi qüvvələr məşrutəçiləri aradan götürmək üçün dini terminlərdən istifadə edir, kafir babi adı altında inqilabçılara, şah rejiminin əleyhdarlarına divan tuturdular [49, s.149]. C.Məmmədquluzadə 1908-ci il Təbriz hadisələri ilə əlaqədar yazırdı: “Biz görürük ki, bütün Təbriz camaatı hücum çəkib məşrutəçilərin məhəllələrini dağıdıb, özlərinin qanını içirlər. Heç kəs deməsin ki, hücum çəkənlərin qəsdı padşahın düşmənlərini yox eləməkdir və köhnə idarəni geri qaytarmaqdır. Xeyr, ... Təbrizdə bir adam tapılmaz ki, buna razı olsun. Bəs bu nə qovğadır? Bir az işlərə diqqətlə baxsaq, görürük ki, burada bir belə hikmət var: Hacı Mirzə Həsən Təbriz meşələrində ot otlayan müsəlmanları inandırır ki, məşrutəçilər istəyənlərin hamısı babidir. Dəxi qurtardı getdi. “Dədəm mənə kor deyib”. “Al-gəldi, qırın bu babiləri!” Budur Təbriz davası! Və özgə cür də ola bilməzdi. Məsələn, mənə deyirlər ki, filankəs babidir; yəni mürtəddir. Mən də bilirəm ki, onun qətlə vacibdir. Dəxi qurtardı getdi. Yoxsa bir də özümə zəhmət verib başlayım sual-cavabı ki, aya doğrudanmı filankəs babidir, yəni hürriyyəti-viddan adına durum hələ bir az fikir də eləyim?” [19]. Bu sözləri ilə İrandakı nadan ruhaniləri və onları dəstəkləyən şah rejimini tənqid edən C.Məmmədquluzadə “Babi olmaq məsələsində hamı gərək sərbəst olsun” [50; 24, s.81] deyir, din və viddan azadlığını tərənnüm edirdi.

CənubiAzərbaycanınmütərəqqiziyalılarıda“MollaNəsrəddin”iyüksəkqiymətləndirirdilər. Məsələn, Azərbaycan tarixi və ziyalıları haqqında geniş məlumatların əks olunduğu çoxcildli “Lügətnamə” əsərinin müəllifi, qəzvinli M.Ə.Dehxuda “Molla Nəsrəddin” jurnalına rəğbətlə yanaşırdı. Onun yaradıcılığı, xüsusilə, satirası mütləqiyyətin, riyakar ruhanilərin əleyhinə yönəlmişdi. Dehxuda İranda qadınların hüquqsuzluğu əleyhinə də mübarizə aparırdı. Mürtəce ruhanilər Dehxudanın öz felyetonlarında dinə sataşdığını bəhanə edərək onu gözdən salmağa çalışırdılar. Dehxuda “Sure-İsrafil” qəzetinin səhifələrində dinə və şəriətə əsaslanaraq onlara layiqincə cavab verir, islamıyyətdə müsəlmanlıqla şahlığın bir yerə sığa bilmədiyini göstərirdi. Onun Azərbaycan dilində yazdığı “Şeyxülislam qəzasında cənab “Molla Nəsrəddin”ə təziyə” şeiri Dehxudanın bir şair kimi Azərbaycan dilinə və ictimai fikrinə biganə qalmadığını göstərir. O, mürtəce ruhanilərdən fərqli olaraq, “Molla Nəsrəddin”in mütərəqqi ideyalarını dəstəkləyirdi. Məşrutənin məğlubiyyəti nəticəsində İran parlamenti bağlandıqdan sonra Dehxuda Məmmədəli şahın cəlladlarının əlindən qaçıb ölkəni tərk etmişdi [51, s.72-76].

C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında xristian missionerlərinin Cənubi Azərbaycandakı fəaliyyəti də əks olunmuşdur. Mütəfəkkir yazırdı ki, “Urmiyada təzədən üç missioner məktəbi

açılıb” [52; 24, s.108]. Bu missionerlərin müsəlmanların əleyhinə fəaliyyət göstərdiyini görkəmli keyriyyəçi H.Z.Tağıyevin Axund Yusif Talıbzadə vasitəsilə 1907-ci ildə Osmanlı sultanı II Əbdülhəmidə göndərdiyi məktubda da görürük. Məktubda Urmiya şəhərindəki “Erməni-Amerikan və Erməni-Protestant Komitəsi”nin Qafqaz və Azərbaycan türklərini İslamdan uzaqlaşdırmaq üçün nəşrlər hazırladığı və yaydığı qeyd olunur, Osmanlı sultanından yardım istənilirdi [53, s.69]. Birinci Dünya müharibəsi dövründə Rusiya və digər Avropa dövlətlərinin Cənubi Azərbaycandakı xristian əhalidən ibarət silahlı birliklər təşkil etdiyi və müsəlmanlara qarşı terror hadisələri törətdiyi də qaynaqlarda yer alır.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, C.Məmmədquluzadənin “Molla Nəsrəddin” jurnalı XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri dövrünün güzgüsü və təkcə Şimali Azərbaycanın deyil, Cənubi Azərbaycan tarixinin də əsas qaynaqlarından biridir. Təəccüblü deyil ki, mürtəcə ruhanilər “Molla Nəsrəddin” jurnalının oxunmasına qarşı idilər və deyirdilər ki, “oxumayın o mürtədin məcmuəsini, İran hökumətinin tənəzzüldə olmasının baisi məhz “Molla Nəsrəddin”dir” [54; 24, s.84]. C.Məmmədquluzadə mürtəcə İran ruhaniləri tərəfindən dəfələrlə kafir elan edilmiş, ölüm hökmü verilmişdi [55, s.109-110]. Lakin nadan ruhanilərin və şah rejiminin qarşı çıxmasına baxmayaraq, “Molla Nəsrəddin” ziyalılar tərəfindən sevilərək oxunur və yayılırdı. Jurnaldakı məqalələr Qacar hökmdarlarının, mürtəcə din xadimlərinin xalqa zidd fəaliyyətinin ifşası, Səttarxan kimi məşrutə inqilabı qəhrəmanlarının şah rejiminə qarşı mübarizəsini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Jurnalın mütərəqqi ideyaları dövrümüzdə də aktualdır və daim təbliğ edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Məktubat” // “Əkinçi” qəz., 1877, №18.
2. Məmmədquluzadə C. “Təzə təlim kitabı” // “Molla Nəsrəddin”, 1906, №10.
3. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cildə, II cild. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 584 s.
4. Məmmədquluzadə C. “İranlılara” // “Molla Nəsrəddin”, 1906, №26, s.80
5. Kəsrəvi Ə. İranın məşrutə inqilabının tarixi. I cild. (Tərcümə edən A.Ə.Haşimi (Cavanşir). Essen, 2003, 528 s.
6. Kəsrəvi Ə. Tarixə-məşrutəyə-İran. Tehran: Müəssəseye-intişarate-Əmir Kəbir, 1343, 906 s.
7. Алтынкайнар Э. Хаджи Серайя Хан Шапшал: Биографический очерк // Karadeniz Araştırmaları, 2004, c.13-23.
8. Məmmədquluzadə C. “Məhəmmədəli şah və bütpərəstlər” // “Molla Nəsrəddin”, 1907, №5.
9. Məmmədquluzadə C. “İran fəhlələrinin pulu hara gedir?” // “Molla Nəsrəddin”, 1906, №27.
10. Rəsulzadə M.Ə. İran türkləri. Bakı: Təknur, 2013, 100 s.
11. Kılıç S. İranda ilk anayasal hərəket “1906 Məşrutiyeti”, s.143-161 // https://www.researchgate.net/publication/329117329_IRAN'DA_ILK_ANAYASAL_HAREKET_1906_MESRUTIYETI //

12. Barijough S.M. İranda siyasi ve ekonomik çıxar çatışmaları (1921–1950). Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi, 2015, 119 s.
13. Məmmədquluzadə C. “İran işləri” // Molla Nəsrəddin, 1908, №9.
14. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cildə, IV cild. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 472 s.
15. Məmmədquluzadə C. “Həmşəri” // “Molla Nəsrəddin”, 1907, №3.
16. Baxşəliyev O. Mirzə Melkum xan: həyatı və ədəbi fəaliyyəti. Bakı: Azərənəşr, 1970, 76 s.
17. Məmmədquluzadə C. “Xoşbəxtlər” // “Molla Nəsrəddin”, 1907, №9.
18. Məmmədquluzadə C. “İttihad” // “Molla Nəsrəddin”, 1908, №3.
19. Məmmədquluzadə C. “Babilər” // “Molla Nəsrəddin”, 1908, №26.
20. Məmmədquluzadə C. “İrşad” // “Molla Nəsrəddin”, 1906, №35.
21. Məmmədquluzadə C. “Məşədə gördüklərim” // “Molla Nəsrəddin”, 1907, №4.
22. Məmmədquluzadə C. “Təbrik” // “Yeni yol” qəz., 1922, №1.
23. Məmmədquluzadə C. “Hürufatımızın şənində” // “Molla Nəsrəddin”, 1906, №5.
24. Molla Nəsrəddin: 10 cildə (1906-1931). I cild. 1906-1907. Bakı: Azərənəşr, 1996, 712 s.
25. Məmmədquluzadə C. “İran konsulları” // “Molla Nəsrəddin”, 1906, №15.
26. Məmmədquluzadə C. “Məscidlərimiz” // “Molla Nəsrəddin”, 1906, №34.
27. Tabriz A.A. Aydınların, dini liderlər və esnafın İranın yakın dönem toplumsal hareketlərindəki və devrimlərindəki rolləriniñ incelenmesi. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2004, 256 s.
28. Məmmədquluzadə C. “Qurbağalar” // “Molla Nəsrəddin”, 1907, №29.
29. Cəlil Məmmədquluzadə Ensiklopediyası // <http://calilbook.musigi-dunya.az/h/hablulmetin.html>
30. Brovne E. The press and poetry. Cambridge: University Press, 1914, 482 p.
31. Türkyılmaz S. Şark-i Rus Gazetesi'nin İzahlı Makaleler Bibliyografyası // Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 2010, Sayı: 18, ss.123-254, s.150, 155.
32. Məmmədquluzadə C. “Həqiqət” // “Molla Nəsrəddin”, 1908, №52.
33. Məmmədquluzadə C. “Tərcümanın fitvası” // “Molla Nəsrəddin”, 1907, №17.
34. Məmmədquluzadə C. “Gülmək” // “Molla Nəsrəddin”, 1907, №20.
35. Məmmədquluzadə C. “Lügəti-Molla Nəsrəddin” // “Molla Nəsrəddin”, 1907, №3.
36. Məmmədquluzadə C. “İranın Batum konsuluna başıbağlı məktub” // “Molla Nəsrəddin”, 1906, №39.
37. Məmmədquluzadə C. “Molla Nəsrəddin” // “Molla Nəsrəddin”, 1909, №2.
38. Məmmədquluzadə C. “Peterburq” // “Molla Nəsrəddin”, 1908, №31.
39. Məmmədquluzadə C. “Ayineyi-millət” // “Molla Nəsrəddin”, 1908, №51.
40. Məmmədquluzadə C. “Qarnıyoğunlar” // “Molla Nəsrəddin”, 1906, № 36.
41. Çingizoglu Ə. Məşrutə hərəkətində ruhanilərin rolu. Bakı: Mütərcim, 2018, 160 s.
42. Məmmədquluzadə C. “Poçt qutusu” // “Molla Nəsrəddin”, 1906, №3.
43. Sabir M.Ə. Əhvalpürsanlıq, yaxud qonuşma // Hophopnamə. İki cildə, I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2004, 480 səh.

44. Sabir M.Ə. Hophopnamə. İki cildə, I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2004, 480 səh.
45. “Ədəbiyyat” // Molla Nəsrəddin, 20 oktyabr 1908, №42.
46. Molla Nəsrəddin: 10 cildə (1906-1931). II cild. 1908-1909. Bakı: Azərneşr, 2002, 720 s.
47. Məmmədquluzadə C. “Siyasi məsələ” // “Molla Nəsrəddin”, 1908, №47.
48. Məmmədquluzadə C. “Şeytan” // “Molla Nəsrəddin”, 1908, №37.
49. Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerki (1828-1917). Məsul red.: Ə.S.Sumbatzadə. Bakı: Elm, 1985, 316 səh.
50. Məmmədquluzadə C. “İranda hüriyyət” // “Molla Nəsrəddin”, 1906, № 7.
51. İbrahimov S. “Dehxuda yaradıcılığı və Cəlil Məmmədquluzadə irsi”, s.72-76 // Elmi əsərlər, Naxçıvan Dövlət Universiteti, 2017, №5 (86), 301 s.
52. Məmmədquluzadə C. “İranda tərəqqi” // “Molla Nəsrəddin”, 1906, №11.
53. Esedli M. Ahund Yusuf Ziya Talıbzadenin Türkiyedeki dini, siyasi və herbi fealiyyətləri (1906-1918) // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, Cilt: VII, Sayı 1, Sayfa: 67-78, İzmir, 2007, s.67-78.
54. Məmmədquluzadə C. “Çox qəribə” // “Molla Nəsrəddin”, 1906, №8.
55. Paşayev A. “Molla Nəsrəddin”: dostları, düşmənləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 148 s.

Али Фархадов

ОБЗОР ИСТОРИИ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖ. МАМЕДГУЛУЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В конце XIX и начале XX веков сложная социально-политическая и экономическая ситуация на юге Азербайджана, которая находилась под властью Каджара, вызывала беспокойство интеллигенции Северного Азербайджана. Южный номер также занимает особое место в журнале Моллы Насреддина, опубликованном Дж. Мамедгулузаде. Журнал «Молла Насреддин» является одним из совершенных источников конца XIX и начала XX веков и является зеркалом не только Северного Азербайджана, но и Южного Азербайджана. Не удивительно, что священнослужители были против чтения журнала Моллы Насреддин. Статьи в журнале важны и должны быть изучены с точки зрения разоблачений королей Каджара, духовенства и борьбы против королевского режима, такого как революция Саттар-хана.

Ali Farhadov

A REVIEW OF THE HISTORY OF SOUTH AZERBAIJAN IN THE WORKS OF J. MAMMADGULUZADE

SUMMARY

At the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, the difficult socio-political and economic situation in Southern Azerbaijan, which was under the rule of Qajar, raised concerns among the intellectuals of Northern Azerbaijan. The southern issue also takes a special place in the journal of Molla Nasreddin, published by J. Mammadguluzade. The Molla Nasreddin journal is one of the perfect sources of the late 19th and early 20th centuries and is a mirror not only of Northern Azerbaijan, but also of Southern Azerbaijan. No wonder the clergy were against reading the magazine of Molla Nasreddin. Articles in the journal are important and should be studied in terms of denouncing the Qajar kings and the clergy, as well as struggle against the royal regime, such as the Sattar Khan revolution.